

नवकाव्याविषयक समिक्षकांची भूमिका

प्रा. डॉ. सुनील म. पवार,
ज. ए. इ. चे महिला महाविद्यालय,
डोंबिवली (पूर्व) – 421201.

1945 ते 1960 या कालखंडातील नवकाव्याचे स्वरूप, त्याची वैशिष्ट्ये पाहिल्यानंतर आता आपण या कालखंडाविषयी काही समीक्षकांनी महत्वाचे विचार मांडले त्याचा विचार करूया. नवकाव्याविषयी सर्वच साहित्यिकांनी आपली भूमिका मांडलेली नाही. साहित्याचा गंभीर विचार करणाऱ्या चिंतनशील साहित्यिकांनी ती मांडलेली आहे. त्यातील महत्वाचे साहित्यिक म्हणजे शरदचंद्र मुक्तिबोध व बा.सी. मर्ढेकर हे होय.

शरदचंद्र मुक्तिबोध यांनी 1949 मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या नवी मळवाट ह्या संग्रहाच्या प्रस्तावनेत नवकाव्याविषयक महत्वाची भूमिका मांडली आहे. 1945 ते 1960 ह्या कालखंडात प्रथम कविता आणि कथा या वाङ्मयप्रकारातच जोमदार निर्मिती झालेली आहे. त्यामुळे नवकविता अथवा नवकथा याविषयीचे विवेचन एकूणच नवसाहित्याचे विशेष स्पष्ट करतात. म्हणूनच या काळातील साहित्याला 'नवसाहित्य' हे नाव दिले जाते.

मुक्तिबोधांनी 'नवी मळवाट'ची प्रस्तावना नवकाव्याचे स्वरूप समजावून सांगण्यासाठीच लिहिलेली आहे. त्यांच्या मते, काव्यात नवेपणा दोन प्रकारे येऊ शकतो आशयात आणि अभिव्यक्तीच्या रितीत. आशयातील बदल हा अभिव्यक्तीच्या रितीत बदल घडवितो. अभिव्यक्तीतील नवेपणा आशयाच्या नवेपणाशिवाय अशक्य. मुक्तिबोधांच्या मते, आपला समाज आज एका संक्रमणावस्थेमधून जात आहे. बदललेले समाजसंबंध, दुसरे महायुद्ध, त्यामुळे नष्ट झालेले युरोपीय जीवन, यंत्रामुळे होणारा मानवाचा नाश ह्या गोष्टींचा नवकवींवर परिणाम झालेला आहे. कवींच्या उदात्त ध्येयाचा चुराडा, जीवनातील उणिवा, स्वप्नभंग ह्या गोष्टी जाणवू लागलेल्या आहेत. बाह्य सामाजिक जीवनातील अराजक, विसंगती, विद्रूपता, मानवी मूल्यांची हत्या, एका विराट यंत्रव्यवस्थेत उपकरणमात्र ठरलेला मानव ह्या साऱ्या सामाजिक वास्तवांमुळे भिन्न व्यक्तित्वात भिन्न प्रकारची वृद्धे, भिन्न दिशेने मानसिक संघर्ष निर्माण झाले आहेत.

मुक्तिबोधांच्या मते, नवकाव्यात दोन विचारसरणी आढळतात. एक व्यक्तिवादी, अहंवादी आणि दुसरी समाजवादी, मानवतावादी. एक निराशावादी तर दुसरी आशावादी. ह्या दोन्ही प्रकारच्या कवितामधून व्यक्त होणारी प्रवृत्ती केशवसुत ते कुसुमाग्रज ह्या परंपरेहून निराळी आहे.

मुक्तिबोध म्हणतात, नवकवींचा दृष्टीकोन अत्यंत व्यापक आणि निष्ठा पुरोगामी असल्यामुळे, विषम जीवनामुळे निर्माण झालेल्या जीवनातील अनेक पैलूंवर प्रकाश पाडणारी अनेक अनुभूतींची सत्ये ते आपल्या काव्यांतून प्रकट करू इच्छितात. काव्यातल्या प्रतिमांनी कवितेची बाह्य शोभा वाढविण्याचे कार्य केवळ करू नये तर अनुभवाचे समग्र रूप साकार करावे हा हेतू असतो. मुक्तिबोधांच्या मते, नवकाव्याची बैठक बौद्धिक असून जाणिवांच्या निरनिराळ्या अवस्थांचे त्यात वर्णन असते. मुक्तछंद हे त्याचे वाहन ठरते. म्हणून मुक्तछंद हे नवकाव्याचे स्वाभाविक अंग होय, असे त्यांचे मत आहे. नवकाव्यांची त्यांनी सांगितलेली वैशिष्ट्ये:—

1. समाजप्रणवता,
2. समाजात बदलू पाहणारी वैचारिक बैठक
3. प्रतिमांचा उपयोग निव्वळ अलंकारासाठी न करता वास्तवतेचे प्रकटीकरण करण्यासाठी प्रतिमांचा उपयोग करण्यावर भर.
4. मुक्तछंद

1945 नंतर सुरु झालेल्या नववाङ्मयासंबंधी 1984 मध्ये मुक्तिबोधांनी लिहिले आहे— ह्या कालखंडाला एक प्रमुख प्रत्यय म्हणजे अगतिकतेचा. विराट ब्रम्हांडात माणसाचे क्षुद्र अस्तित्व व इतिहासचक्रात सापडलेले सामान्य माणसाचे अगतिक जगणे म्हणजे माणसाचे क्षुद्रत्व. क्षुद्रत्व हेच वास्तव मनुष्यावर श्रमिक—जनतेच्या क्रांतिकारी सामर्थ्यावर अढळ विश्वास, हे दुसऱ्या प्रवाहाचे वैशिष्ट्य. पहिली व्यक्तिवादी, तर दुसरी समूहवादी.

1945 नंतरच्या कवितेचे वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगितली आहेत—

1. आजच्या काव्याचे पहिले आणि प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे ते प्रयोगवादी होय.
2. ते प्रतिमाप्रधान आहे.
3. आजची कविता मुख्यतः अमूर्त आहे.
4. आजचे काव्य सौंदर्यवादी आहे.

नवकाव्यातील समाजवादी, मानवतावादी प्रवाहाचे मुक्तिबोध हे प्रतिनिधी होते. आता व्यक्तिवादी, अहंवादी अशा समजल्या जाणाऱ्या पहिल्या प्रवाहाचे प्रतिनिधी बा.सी. मर्ढेकर यांची काव्यविषयक भूमिका काय होती ते आपण पाहू. मर्ढेकरांनी एका नव्या काव्यपरंपरेचे प्रवर्तन केले असे मानले जाते. नव्या कवितेचे युग मर्ढेकरांच्या कवितेने सुरु झाले. केशवसुतांप्रमाणेच मर्ढेकरही मानवतावादी कवी होते. परंतु मुक्तिबोध यांच्या मते, केशवसुत आशावादी — मानवतावादी तर मर्ढेकर निराश — मानवतावादी कवी होते. मर्ढेकरांनी सौंदर्यशास्त्रविषयक, समीक्षात्मक लेखन केले. कादंबऱ्या आणि कविता लिहिल्या. मात्र स्वतःच्या काव्याची भूमिका अगर 1945 पासून सुरु

झालेल्या काव्याविषयी किंवा साहित्याविषयी विचार प्रकट करणारे लेखन केलेले नाही. 'काव्यातील नवीनता' या 1950 साली दिलेल्या भाषणातून त्यांनी काव्यात कशामुळे नवीनता येते, याचे विवेचन केले आहे.

मर्ढेकरांनी काव्यातील नवीनतेबाबत 'भावनिष्ठ समानते'चा सिद्धांत मांडलेला आहे. ते म्हणतात, काव्यातील नावीन्य म्हणजे नवीन भावनिष्ठ समानता. 'भावनिष्ठा समानता' म्हणजे काय? मर्ढेकर म्हणतात, 'कवीच्या अनुभूतीत नेहमी दोन पदे असतात. त्यापैकी एक पद हे अध्याहृत असते. जे पद अध्याहृत असते, ते इतरांच्या बाबतीत मुळी अस्तित्वात नसते! कवी ह्या दोन पदांच्यामध्ये भावनात्मक समानता साधतो. उदा. लुकलुकणारी तारका ही पहिली व लुकलुकणारी तारका म्हणजे अर्ध्यामुर्ध्या तंद्रितील बालका.

काव्यात नावीन्य कशाने येते या प्रश्नाचे उत्तर नव्या भावनानिष्ठ समानता किंवा नव्या प्रतिमांमुळे येते असे मर्ढेकरांनी दिलेले आहे. मर्ढेकरांच्या मते, प्रत्येक मनुष्याचे मन म्हणजे एक गुप्त बालेकिल्ला असून, त्याच्या आत विलक्षण गुंतागुंतीच्या घडामोडी अखंड चालत असतात. त्याची बाहेरुन काहीही कल्पना येत नाही, त्याचे कल्पनेने निदान करणे किंवा तटबंदीत एखादी फट असेल तर त्यातून पाहणे आणि आतले निरीक्षण करणे यात मौज असते. तसेच व्यक्तिगत किंवा समुदायांच्या जीवनातील स्थित्यंतरेही पाहताना मर्ढेकर मंत्रमुग्ध होतात. कारण त्या स्थित्यंतरांचा व्याप अफाट नि व्यवहार आंधळा, अजब, अखंड सुरु असतो. व्यक्तीच्या आणि समूहाच्या जीवनाचे हे निरीक्षण, वाचन, अनुभव यातून काही आशय गोळा होतो.

माणसाचे मन आणि व्यक्ती समूहाचे व्यवहार हा मर्ढेकरांच्या आस्थेचा विषय आहे. त्यांच्या कवितेतून नव्या प्रतिमा आढळतात, तसेच व्यक्तीमनाचे व समाजमनाचे भानही आढळते. त्यांच्या 'काही कविता' या संग्रहातून सामाजिक जाणीवा तर 'आणखी काही कविता' या संग्रहातून अध्यात्मिक जाणीव प्राधान्याने व्यक्त झालेली असते, गो. वि. करंदीकर यांनी मत मांडले आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील आणि साम्राज्यवादाच्या वर्चस्वाखाली असलेल्या व्यक्तीचे आणि समाजाचे जीवन हा मर्ढेकरांच्या चिंतेचा विषय आहे. त्याचबरोबर ह्या अफाट विश्वाच्या पसाऱ्यात मानवाला आलेले क्षुद्रत्व हेही त्यांच्या व्याकुळतेचे कारण आहे. 1945 पूर्वीच्या मराठी साहित्यातील उथळपणावर, गुळगुळीतपणावर मर्ढेकरांनी टीका केलेली आहे. त्यांच्या मते, लेखकाने आपल्या अनुभवांशी प्रामाणिक राहून लिहिले पाहिजे. त्यासाठी त्यांनी आत्मनिष्ठा हा शब्द वापरलेला आहे. ही आत्मनिष्ठा दोन प्रकारची असते. लेखनपूर्व आत्मनिष्ठा आणि लेखनगर्भ आत्मनिष्ठा. मुळातच कोणतीही प्रतिक्रिया मनात झालेली नसताना, अनुभव नसताना लिहिणे हे लेखनपूर्व आत्मनिष्ठेच्या अभावाचे उदाहरण तर लिहित असताना स्वतःच्या अनुभवाशी प्रामाणिक न राहता वाचकांना

आवडेल त्याप्रकारे लिहिणे हे लेखनगर्भ आत्मनिष्ठेच्या अभावाचे उदाहरण. त्यांच्या मते, मराठी साहित्यात या दोन्ही प्रकारच्या आत्मनिष्ठांचा अभाव असल्यामुळे ते लेखन सामान्य झालेले आहे. मर्ढेकरांची साहित्यविषयक भूमिका यातून स्पष्ट होताना दिसते.

समर्थक आणि विरोधक यांच्यात नवकाव्यावरून रणधुमाळी माजली होती. मर्ढेकर, गंगाधर गाडगीळ, गो. वि. करंदीकर, गं. ब. ग्रामोपाध्ये, मुक्तिबोध इत्यादींनी नवकाव्याची बाजू मांडण्याचा प्रयत्न केला तर रा.श्री. जोग, प्र.के. अत्रे, श्री.के. क्षीरसागर, दि.के.बेडेकर, यशवंत इत्यादींनी वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून नवकाव्याचे दोषदिग्दर्शन केले. नवकाव्य हे प्रयोगवादी काव्य होय, त्यामुळेच कवितेचे क्षितिज विस्तारून ती कविता पाताळगंगेत उतरली होती. साठपर्यंत नवकाव्याची दोन प्रवर्तने आली व नवकाव्याला स्थैर्य प्राप्त झाले.

संदर्भग्रंथ सूची:

1. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : प्र.न. जोशी
(1800 – 1960)
2. आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : अ.ना. देशपांडे
(भाग दुसरा)
3. मराठी साहित्य: प्रेरणा व स्वरूप : गो.मा. पवार
(1950–1975) म.द. हातकणंगलेकर
4. प्रदक्षिण (खंड दुसरा) इ.स.1947 ते 2000 : अनिरुद्ध अनंत कुलकर्णी